

РАННІ ФІНСЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ З ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВ

Ще згідно з виданою 1975 року і досі авторитетною колективною монографією з основ фінно-угорського мовознавства вважалося, що найдавніший відомий пласт запозичень у прибалтійсько-фінських мовах складають балтійські запозичення¹. Проте за минулі чверть сторіччя теоретичні знання в цій галузі зазнали справді докорінних змін. В Гельсінкі 1973 р. був опублікований фундаментальний науковий твір А.Йокі про історичні зв'язки уральських та індоєвропейських народів і мов, де зібрано численний і різноманітний словниковий матеріал /222 словникові статті/, який дозволив згодом В.І.Абаєву не тільки виділити в ньому пласт протоіранських запозичень, істотно давніших від балтійських, але й орієнтовно поділити його на декілька періодів².

Як зазначає В.І.Абаєв, ці ще давніші зв'язки частини раннях індоєвропейських мов з угрофінськими мають першорядне значення як мовні свідчення давніх контактів відповідних народів, – а тому відтепер жодне дослідження з їх доісторії “не може претендувати на наукове значення, якщо воно не враховує в усій повноті й широті згаданих аріо-уральських зв'язків”³. Ці зв'язки, за лінгвістичними даними, тривали дуже довго – понад 3 тисячі років, – адже відобразили не один, а декілька етапів історичного розвитку (індо)іранських (а також і самих угрофінських) мов. Як видатний фахівець з історичної фонетики та етимології іранських мов, В.І.Абаєв виділив серед іранських запозичень у різних мовах фінської групи пласт протоарійської /тобто, протоіндоіранської/ мовної спільності, пласт епохи поділу цієї спільності на дві гілки – протоіндоарійську /тобто, первісного стану індоєвропейських мов Індії/ та протоіранську – і, нарешті, пласт часів виокремлення північноіранської /скіфо-сарматської/ мовної групи³.

Цілковито природно, що з великої сумарної кількості зв'язків усіх угрофінських мов з усіма іранськими запозичення до власно фінської /суомі/ складають, за нашими спостереженнями, порівняно невелику частину. Так, з 11 визнаних В.І.Абаєвим як надійно датовані запозичення протоарійського періоду у власне фінській представлено лише 5: juva зерно, rogas свиня, udar вим'я, vermen шкірка, marras мрець. Показово, з-поміж подальших 11 протоіндоарійських запозичень усі з них наявні в мовах угорської групи, а в фінській немає жодного. З запозичених угрофінськими мовами 30 протоіранських слів у фінській мові представлено 6: ogas кнур, sarvi ріг, vasa теля, vasara молот, suka щітка, tarna осока. Нарешті, з-поміж 22 скіфо-сарматських запозичень в угрофінських мовах у власне фінській збереглися лише 2: varsa лоша і ternikko молода тварина, причому, В.І.Абаєв не виключає, що деякі з цих 22 слів могли бути засвоєні угрофінськими мовами ще з протоіранських часів. Це свідчення мови добре відповідає даним археології про те, що близько початку нашої ери ірано-фінські контакти сходять нанівець.

Окрему групу складають іще запозичення без яскраво виражених фонетичних або семантичних ознак, які давали б достатні підстави віднести їх до одного з названих хронологічних пластів. А тому вони, на думку В.І.Абаєва, можуть “з рівним правом розглядатися як запозичення з протоарійської або протоіранської”⁴. З перелічених тут 14 запозичень у фінській мові представлені ще 5: miigi крихта, arvo ціна, sata сто, osa частина, orja раб. Останнє слово історично вагоме для реконструкції характеру стосунків між фінноуграми та аріями: семантична еволюція “арій” – “раб” має аналогії в осетинському qazaɣrag “кріпак,раб” < qazar “хазар”⁵ або у англ. slave, фр. esclave, іт. schiavo тощо – з етноніма слов'ян. Таким чином, з загальної кількості “надійних” 88 іранізмів у фінно-угорських мовах до власне фінської мови/суомі/ проникло менше двох десятків запозичених іранських слів.

Видана 1983 р. другим виданням книжка Г.М.Бонгарда-Левіна та Е.А.Грантовського про індоіранський світ, поширений “від Скіфії до Індії”, також містить окремий розділ зі стислою інформацією про аріо-уральські мовні контакти. Як науково встановлено, пишуть ці автори, область формування фінно-угорських племен включала лісові райони Поволжя і Прикам'я до Уралу, а просування на захід західнофінських племен /предків фіннів, естонців, карелів/ відбулося пізніше⁶. Детальніше про лінгвістичну аргументацію розміщення угрофінської прабатьківщини у Прикам'ї⁷; про локалізацію територій аріо-уральських контактів⁸; цит. за Häkkinen⁹.

Визнаючи першорядну важливість іранських запозичень у фінських мовах як надійного свідчення тривалих доісторичних контактів, Г.М.Бонгард-Левін та Е.А.Грантовський наводять у своєму переліку іранізмів фінської мови частину вже розглянутого вище списку /sata, juvä, udar, varsa/ і додають декілька нових слів: sisar сестра, gauta залізо, vuohi коза, lammas вівця, maito молоко, hevot /hepo кінь¹⁰. Проте очевидно, що насправді окремі з доданих слів можуть розглядатися як пізніші індоєвропейські європеїзми /lammas – пор. герм. lamb тс; hevot /hepo – пор. гр. hippos та ін.; див. нижче/.

На думку К. Редєї¹¹ найдавнішими індоєвропейськими запозиченнями в фінських мовах, етимологічно найдоказовішими, слід вважати ті, що збереглися також і в самодійських мовах, тобто, за логікою автора, засвоєні ще до розпаду прауральської мовної єдності на праурофінську та прасамодійську. До цих індоєвропейців К.Редєї зараховує фінс. *tuuda* продавати, *nimi* ім'я, *suoni* кровоносна судина, *tuoda* приносити, *vesi* вода і *vaski* мідь. Як зазначає К.Хяккінен, позиція К.Редєї щодо цього останнього слова збігається з думкою Й.Янгунена¹²; див. Häkkinen¹³.

Й.Койвулехто критично поставився до висновків К.Редєї та запропонував нові етимології¹⁴: на його думку, найдавніші запозичення в угрофінських мовах з індоєвропейських – це *pele – (*pelätä: pelkää* боятися), *ripa– (*ripoa* звити, сплести), *ruga– (*ruga, rogata* свердлити, буравити – пор. мадярс. *fűr*). З посиланнями на новий етимологічний словник фінської мови¹⁵ цей матеріал проаналізований також у К.Хяккінен¹⁶; див. також. Лыткин, Гуляев¹⁷.

К.Хяккінен у своїй ґрунтовній праці про фінську передісторію в лінгвістичному освітленні¹⁸ звертає увагу на факт найбільшого поширення в угрофінських мовах індоєвропейських запозичень *nimi* ім'я та *vesi* вода¹⁹. Слідом за А.Йокі ця дослідниця відносить до найдавніших індоєвропейських запозичень також чимало слів зі щойно наведених списків /*juvä, potsas, sata, magras, vasa*/, аргументовано розширюючи цей ряд такими словами як *pata* горщик, *lypsää* доїти, *saura* копиця, *kehrä* колесо²⁰.

Знову шукаючи опори у так званому правилі периферійних архаїзмів, Й.Койвулехто у праці 1995 р. вважає, що "особливу групу давніх арійських запозичень становлять ті, які збереглися тільки у фінській і /або саамській (тобто опинилися в угрофінській прамові ще до її розпаду. – К.Т.). Їх небагато, – зазначає цей автор, – але їхні етимології надійно доведені": *sammás* межовий камінь, знак; *magras* мрець, *taivas* небо, *varsa* лоша²¹.

Проте Вяч.Вс.Іванов та Т.В.Гамкрелідзе розшукали етимологічні аналоги до останніх трьох слів також і в інших угрофінських мовах²², що виводить ці слова з розряду периферійних архаїзмів. Крім того, визнаючи щодо слова *taivas*, що формально воно може бути виведене з іранської та навіть давньоіндійської, ці автори вбачають в обмеженості його поширення саме прибалтійсько-фінськими мовами доказ порівняно пізнього запозичення з балтійських, які зберегли, як відомо, чимало архаїчних індоєвропейських рис у своїй будові, що й може ускладнювати етимологічну атрибуцію запозичень. Такої ж думки вони і щодо слів *tala* курінь, *tiine* вагітна і *udag* вим'я. З іншого боку, до протоарійських запозичень в угрофінських мовах ці автори зараховують на підставі даних історичної фонетики ще такі слова як *mehi*(*läinen*) бджола, *ora* свердло, *ase* ставити, *asu* жити, мешкати, *aiva* тільки; а до протоіранських запозичень – ще *vanko* гак і *viha* отрута, ненависть²⁴.

Безперечним теоретичним досягненням Т.В.Гамкрелідзе та Вяч.Вс.Іванова став їхній аргументований на великому матеріалі висновок про те, що сучасний стан досліджень з історичної фонетики не дає підстав трактувати найдавніші індоєвропейські фінських мов як індоіранізм або навіть давньоіндійські запозичення²⁵, у чому позиція цих авторів дуже близька до висновків В.І. Абаєва /зокрема, щодо наявності індоарійських запозичень майже виключно у мовах угорської групи фінно-угорської сім'ї – при повній їх відсутності у прибалтійсько-фінських і лише слідах у волзько-фінських²⁶. Низку інших поширених індоєвропейських запозичень названі автори не без підстав відносять до міграційних термінів /*olut* пиво, *kota* хата, житло, *koti* будинок, *vaski* мідь, *kuras* ніж²⁷/, вилучаючи їх з власне іранських.

У пошуках інших джерел ранніх індоєвропейських запозичень, давніших навіть від протоарійських, Т.В.Гамкрелідзе і Вяч.Вс.Іванов віднайшли надзвичайно цікаві і важливі докази тохарсько-фінських мовних контактів: *mesi* нектар, *nimi* ім'я, *suola* сіль²⁸.

Водночас цим авторам вдалося розшукати сліди і зворотних мовних впливів: фінсько-тохарські мовні запозичення на зразок фін. *kulkea* йти, з якого *tox*. А *kälk* йти, *tox*. В *kalāk* прямувати²⁹. З іншого боку, фінська назва *kala* риба, за даними Т.В. Гамкрелідзе і Вяч.Вс.Іванова, проникла до іранських, германських та балтійських мов: пор. авестійську назву міфологічної риби *Kaṣa* – що водиться в річці *Ranhā* "Волга" /*Yašt*, 14, 29; пор. *Joki*³⁰/; дав.– ісланд. *hvalr* кит /пор.сучасне англ. *whale*/, дав.-верх.-нім. *hwelira* "сом"; пруське *kalis* "сом"³¹. Показово, що і в слов'янських мовах слово "сом" – також фінського походження³².

Доказом своєї гіпотези міграції носіїв давньоєвропейських діалектів індоєвропейської мови через Середню Азію в західному напрямі Т.В.Гамкрелідзе та Вяч.Вс.Іванов вважають наявність в усіх угрофінських мовах таких давніх індоєвропейських запозичень, джерелом яких з позицій сучасних досягнень етимології можна вважати діалекти саме цього структурного типу /щоправда з застереженням: якщо їх не вдасться віднести до проявів імовірної первісної спорідненості індоєвропейської та угрофінської прамов у межах бореальної /ностратичної/ прамови, – за Колліндером та Ілліч-Світичем/. До цих давніх, сказати б, "європейців східного походження" віднесені *vesi* вода, *orpo* сирота, *käly* золівка, *onki* гачок, *luku* рахунок, *lukea* рахувати /згодом – читати/, *osta* – купувати, *teke*– робити, *vetä* – і *viedä* вести, *tuoda* нести³³. Названі автори спеціально наголошують, що ця невелика група індо-європейських запозичень в угрофінських мовах /показово, що за єдиним винятком *oksa "ясен" усі ці слова щоразу представлені і в фінській /суомі/ мові/ "відрізняється як від ранньоіранських, так і від тохарських форм і легко може

бути ототожнена з формами так званих давньоєвропейських діалектів індоєвропейської мови, які виділилися на ранньому етапі міграції та згодом попрямували на захід – до європейської частини єдиного євразійського суходолу при можливих контактах з племенами мовців фінно-угорськими діалектами, які мешкали на шляхах їхнього просування до пізніших історичних місць життя”³⁴.

Підсумком сучасного стану опрацювання розглянутої проблеми може стати систематизація визнаних ранніх індоєвропейських запозичень до фінської мови у вигляді хроно-семантичної матриці, впорядкованої за двома ознаками – часом запозичення та тематичною приналежністю запозиченого слова /див. табл./. В основу хронологічної осі таблиці покладено періодизацію запозичень за В.І.Абаєвим, Т.В.Гамкрелідзе і Вяч.Вс.Івановим. Як наочно видно з таблиці, в масиві ранніх індоєвропейських запозичень у фінській мові вдається виділити чотири семантичні поля, а саме: господарство (talous), виробництво (tuotanto), соціум (yhteiskunta), мова й мислення (kieli ja ajattelu), – що переконливо свідчить про активний і глибокий характер тисячолітнього проникнення ранніх індоєвропейських впливів до життя давніх угрофінських племен, причому – в епоху ще до міграції предків носіїв сучасних прибалтійсько-фінських мов до місць свого теперішнього поширення.

¹Основы финно-угорского языкознания. Прибалтийско-финские, саамский и мордовские языки /Ред. Е.В.Лыткин и др. – М., Наука, 1975. – С.116.

²Абаев В.И. Доистория индоиранцев в свете арио-уральских языковых контактов // Этнич. проблемы истории Центр. Азии в древности. – М., 1981. – С.84 – 89.

³Там само. – С.84.

⁴Там само. – С.85.

⁵Там само.

⁶Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. – М., 1983. – С.98.

⁷Décsey Gy. Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. – 1965; Häkkinen K. Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa.–Helsinki: SKS, 1996. – S.66 – 75.

⁸Parpola A. Formation of the Aryan Branch of Indo-European //Language and Archeology. Vol. 3. – London, s.a.

⁹Häkkinen K. Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa.–Helsinki: SKS, 1996. – S.134 – 142.

¹⁰Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. – М., 1983. – С.99.

¹¹Rédei K. Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten // Österreichische Akad.der Wissensch. Philos.-histor.Klasse. Sitzungs-berichte. 468. – Wien, 1986. S.40 – 43.

¹²Janhunen J. On Early Indo-European – Samoyed Contacts // Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia. 185. – Helsinki, 1983. – P.120.

¹³Häkkinen K. Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa.–Helsinki: SKS, 1996. – S.131.

¹⁴Koivulehto J. Indogermanisch-Uralisch: Lehnbeziehungen oder (auch) Urverwandtschaft. // Bopp-Symposium 1992. – Heidelberg, 1994. – S.138 – 139.

¹⁵Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1,2 / Päätoim. E.Itkonen, U.-M.Kulonen.– Helsinki: SKS, 1992; 1995.

¹⁶Häkkinen K. Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa. – Helsinki: SKS, 1996. – S.132, 188.

¹⁷Лыткин В.И., Гуляев Е.И. Краткий этимологический словарь коми языка. – М., Наука, 1970.

¹⁸Häkkinen K. Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa. – Helsinki: SKS, 1996.

¹⁹Там само. – С.129.

²⁰Там само. – С.115, 132, 135.

²¹Там само. – С.140 – 141.

²²Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоєвропейський язык и индоєвропейцы. – Тбилиси, 1984. – С.925, 930, 933.

²³Там само. – С.933.

²⁴Там само. – С.922 – 928, 930, 931.

²⁵Там само. – С.933.

²⁶Абаев В.И. Доистория индоиранцев в свете арио-уральских языковых контактов // Этнич. проблемы истории Центр. Азии в древности. – М., 1981. – С.85 – 86.

²⁷Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоєвропейський язык и индоєвропейцы. – Тбилиси, 1984. – С.931 – 933.

²⁸Там само. – С.937.

²⁹Там само.

³⁰Joki A.L. Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen uralischen und indogermanischen Sprachen // Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia. 151. – Helsinki, 1973. – S.266.

³¹Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоєвропейський язык и индоєвропейцы. – Тбилиси, 1984. – С.934.

³²Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962.

³³Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Цит праця. – С.940 – 942.

³⁴Там само. – С.942.

Таблиця. Періодизація ранніх індосвропейських запозичень у фінській мові

Хронологічний пласт запозичень	Господарство	Виробництво	Соціум	Мова і мислення
Давньо-європейський зі сходу (– I тис.)	HEPO, HEVOS кінь VESI вода	TEKE робити ONKI гачок	AJA- гнати VIEDÄ вести VETÄ- вести TUODA нести KÄLY головка ORPO сирота OSTA купувати	LUKU рахунок LUKEA рахувати
Міграційні терміни		KURAS ніж VASKI мідь, бронза KOTA хата KOTI будинок OLUT пиво KENRÄ ? колесо		
Прото-іранський (кінець – II тис.)	TERNIKKO молода тварина VARSA лоша VASA теля VERMEN шкіра	VANKO гак VERME- одяг, зброя	VIHA отрута, ненависть	
Прото-арійський (– III/–II тис.)	JYVÄ зерно TARNA осока SARVI ріг ORAS кнур MEHI (LÄINEN) бджола PORSAS свиня	VASARA молот SUKA щітка, гребінь ORA свердло	ARVO ціна ASU- мешкати ASE- ставити SISAR ? сестра MARRAS мрець ORJA раб	SATA сто OSA частина AIVA тільки
Тохарський (поч. – II тис.)	MESI нектар SUOLA сіль			NIMI ім'я